

UMUMIY TA'LIM TIZIMIDA MORFONOLOGIYANI O'QITISH METODIKASI: NAZARIY VA AMALIY ASOSLAR

Asatullayeva Dilnavoz Jondullayevna,
ToshDO'TAU tayanch doktoranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15206670>

Annotatsiya. Mazkur maqolada umumta'lim tizimida morfonologiyani o'qitish metodikasining nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Morfonologik bilimlarning o'quvchilarning yozma va og'zaki nutq rivojiga ta'siri o'rganilib, samarali o'qitish usullari taklif etiladi. Tadqiqotda ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati ham yoritiladi.

Kalit so'zlar: morfonologiya, ta'lim metodikasi, fonologiya, morfologiya, yozma va og'zaki nutq, lingvodidaktika.

Zamonaviy ta'lim jarayonida tilshunoslikning turli bo'limlarini samarali o'qitish muhim ahamiyat kasb etadi. Morfonologiya fonologiya va morfologiya o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganib, tilning tarkibiy tuzilishini chuqurroq anglashga yordam beradi. Shu boisdan, umumta'lim maktablarida morfonologik bilimlarni to'g'ri o'qitish nafaqat til tushunchalarini shakllantirish, balki o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Ma'lumki, fonema variantlari so'z va morfemalar tarkibida uni tashkil etuvchi sifatida ishtirok etar ekan, u boshqa tovushlar bilan kombinatsiyalar hosil qilish jarayonida turli o'zgarishlarga uchraydi. So'z va morfemalar tarkibidagi har qanday almashinuvlar, avvalo, fonetik xarakterdadir. Bu esa bugungi kunda til strukturasi fonetik, leksik va morfemik sathlari mavjudligi haqida fikr yuritishga olib keladi [3: 32]. Sodda tilda aytadigan bo'lsak, morfonologiya – ma'lum bir tilning fonologik xususiyatlaridan to'liq olinmagan morfemalarning tuzilishi, fonemik tarkibi va o'zgarish qonuniyatlarini, shuningdek, tilga xos bo'lgan morfologik tabiat hodisalari yig'indisini o'rganadigan bo'lim sanaladi [2: 102.]

O'zbek tilida agglyutinatsiya jarayonidagi quyidagi morfonologik holatlar e'tiborlidir:

o-a: ong-angla, ot-ata, son-sana;

a-o: tara-taroq, so'ra-so'roq;

i-u: sovi-sovuq; quri-quruq;

q-g': qiliq-qilig'i, qiziq-qizig'i;

k-g: tilak-tilagi, yurak-yuragi;

n-z: bizni-bizzi, sizni-sizzi;

n-t: otni-otti, toshni-toshti;

n-r: qorni-qorri, shaharni-shaharri;

n-p: gapni-gappi, qopni-qoppi [5: 152].

Morfonologiya fonetik va morfologik birliklarning o‘zaro ta’sirini o‘rganadi. U orqali so‘zlarning tuzilishi, so‘z yasash va shakllanish jarayonlari chuqur tahlil qilinadi. O‘zbek tilida morfonologik hodisalar ko‘plab so‘z turkumlarida uchraydi. Jumladan:

- Unlilar o‘zgarishi: *yoz* → *yozi, yozaylik*
- Undoshlarning almashishi: *kitob* → *kitob+im*
- Qo‘shimchalar ta’sirida tovush o‘zgarishi: *bos* → *bosish, bosuvchi*

Morfonologik bilimlar yozma va og‘zaki nutqda so‘zlarning to‘g‘ri talaffuzi va yozilishini tushunishga yordam beradi. Shu sababli, u umumta’lim maktablarining lingvistik ta’lim jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.

Morfonologik bilimlarni o‘quvchilarga yetkazishda quyidagi metodlar samarali hisoblanadi:

1. Tahliliy yondashuv – so‘z va so‘z shakllarining morfonologik tuzilishini tahlil qilish.
2. Qiyosiy metod – morfonologik hodisalarni boshqa tillar bilan solishtirish orqali tushuntirish.
3. Amaliy mashg‘ulotlar – yozma va og‘zaki mashqlar orqali bilimlarni mustahkamlash.
4. Texnologik yondashuv – AKT vositalaridan foydalangan holda interfaol ta’lim jarayonini tashkil etish.

Morfonologik hodisalarni samarali o‘rgatish uchun o‘quvchilarning yozma va og‘zaki nutq faoliyati bilan bog‘liq yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ikki asosiy yo‘nalish orqali o‘quvchilar morfonologik qonuniyatlarni real nutq jarayonida tushunib, ularni to‘g‘ri qo‘llashga o‘rganadilar.

Morfonologik bilimlarni mustahkamlash uchun yozma mashg‘ulotlar muhim sanaladi. Yozma nutq asosida o‘qitish quyidagi usullar orqali amalga oshiriladi:

1. Diktant va yozma ishlarda morfonologik tahlil: O‘quvchilarga yozma matnlar berilib, ular ichida morfonologik o‘zgarishlarga ega so‘zlarni ajratish topshiriladi. Diktant yozish davomida tovush almashinuvi, qo‘shimchalarning talaffuzga ta’siri, so‘z shakllanishidagi o‘zgarishlar kabi morfonologik hodisalarga alohida e’tibor qaratiladi. Masalan: *kitobim*, *o‘quvchi*, *o‘qituvchi*, *ishchi* kabi so‘zlarni morfonologik jihatdan tahlil qilish.

So‘z yasash va so‘z shakllarining o‘zgarishi bo‘yicha mashqlar: o‘quvchilarga so‘z yasash jarayonida yuz beradigan fonetik o‘zgarishlarni kuzatish topshiriladi. Masalan, quyidagi so‘zlarni o‘zak va qo‘shimchalariga ajratish orqali morfonologik o‘zgarishlarni aniqlash topshiriladi:

Boz+or → bozor, bos+im → bosim, qiz+cha → qizcha, yoz+uvchi → yozuvchi.

O‘quvchilarga morfonologik o‘zgarishlarni o‘z ichiga olgan so‘zlarni ishlatgan holda matn yozish vazifasi beriladi. Masalan: “*Sevimli mashg‘ulotim*” mavzusida insho yozish va unda morfonologik jihatdan qiziqarli o‘zgarishlarga ega so‘zlarni belgilash. O‘quvchilar o‘z yozgan ishlarini tekshirayotganda, morfonologik tahlil qiladilar va xatolarni aniqlashga harakat qiladilar.

O‘quvchilarga test savollari berilib, ulardan so‘z shakllari orasidagi farqlarni aniqlash so‘raladi. Masalan: *Qaysi variant fonetik o‘zgarishga uchragan? a) Kitobim, b) O‘quvchi, c) Do‘stlik.*

O‘quvchilarning og‘zaki nutqini rivojlantirish orqali morfonologik bilimlarini oshirish muhimdir. Buning uchun quyidagi metodlar samarali hisoblanadi:

1. Talaffuz va urg‘u mashqlari: o‘quvchilarga murakkab morfonologik o‘zgarishlarga ega so‘zlar berilib, ularni to‘g‘ri talaffuz qilish mashqlari o‘tkaziladi.

Masalan: *o‘quvchi – o‘quvchisi, kitob – kitobim, bosmoq – bosish – bosuvchi* kabi so‘zlarni talaffuz qilish. O‘qituvchi so‘zlarning talaffuz variantlarini aytib beradi va o‘quvchilar uni takrorlaydi.

O‘quvchilarga bir-birlari bilan bahslashish yoki fikr bildirish imkoniyati yaratiladi, bunda ular morfonologik jihatdan to‘g‘ri so‘z shakllarini tanlashi kerak bo‘ladi. Masalan: “*Kelajakda qaysi kasbni tanlaysiz?*” mavzusida bahs uyushtirish va og‘zaki nutqda to‘g‘ri shakllarni ishlatish. She‘r va hikoyalarni yod olish va aytib berish. O‘quvchilar murakkab morfonologik o‘zgarishlarga ega she‘r va matnlarni yod oladi va aytib beradi. Masalan, Abdulla Oripov yoki Erkin Vohidov she‘rlaridagi morfonologik o‘zgarishlarga e‘tibor berish. O‘quvchilar o‘zlari aytgan matnlardagi morfonologik o‘zgarishlarni tahlil qilishlari kerak bo‘ladi.

Yozma va og‘zaki nutq asosida morfonologiyani o‘qitish samaradorligi shundaki, o‘quvchilar yozma nutqda morfonologik xatolarni kamroq qiladi. Og‘zaki nutqda so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish va ularning grammatik shakllarini to‘g‘ri qo‘llashni o‘rganadi. Yozma va og‘zaki nutqni uyg‘un rivojlantirish til kompetensiyasini oshiradi va o‘quvchilarning muloqot qobiliyatini yaxshilaydi.

Bu metodlarni o‘qitish jarayoniga joriy qilish orqali o‘quvchilarning morfologik va fonetik tafakkurini rivojlantirish mumkin.

“O‘ZBEK FILOLOGIYASI: MUAMMO VA YECHIMLAR” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуазизов А.А. Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
2. Abduazizov A. Morfonologiya. – Toshkent, 1-jild, 2000.
3. Bahriddinova B.M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Morfologiya. Amaliy mashg‘ulotlar uchun qo‘llanma. – Qarshi: Nasaf, 2008.
4. Hayes, Bruce. Introductory phonology / Bruce Hayes. p. cm. – Includes bibliographical references and index. Grammar, Comparative and general – Phonology. I. Title. P 217. H 346, 2009.
5. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. –Toshkent: O‘zbekiston, 2002.
6. Леви-Строс. Структурная антропология. – М., 1985.
7. <https://qomus.info/oz/encyclopedia/m/morfonologiya/>